

Pracownia Badań Archeologicznych
25 - 120 Kielce, ul. Obrońców Westerplatte 16/3
tel./fax (41) 348 04 03
tel. kom. 606 83 42 88
e-mail: waldemar.glinski@tlen.pl

Kielce 17.02.2012 r.

**Program badań archeologicznych na inwestycji:
Rewitalizacja miejscowości Wąchock – etap I
(obszar w ul. Kościelnej, obszar ul. Błonie, tereny przyległe do zbiornika).**

I. Założenia formalne.

Inwestor projektu: Gmina Wąchock, ul. Wielkowiejska 1, 27-215 Wąchock.

Podstawa prawna: „Śródmieście osady Wąchock, jako zabytkowe założenie urbanistyczne z fragmentami sięgającymi XV w.” została wpisana do rejestru zabytków w dniu 04.12.1956 r. pod nr 342.

Podstawa administracyjna:

- Postanowienie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach, ul. Zamkowa 5, 25-009 Kielce, z dnia 20.07.2010 – pismo znak: IA-4310/268/2010.

- Decyzja nr 538 A/2010 Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, ul. Zamkowa 5, 25-009 Kielce, z dnia 12.10.2010 – pismo znak: WUOZ – 4001/3854/2010.

Materiały wyjściowe:

- Rewitalizacja miejscowości Wąchock – etap I. Projekt zagospodarowania terenu. Informacja BIOZ. Wąchock, działki nr: 2346, 2345, 4864, 2348/3, 2348/2, 4861/1, 2367, 2364, 3685, 2357, 2353/1, 2354, 2355, 2361, 2362/1, 2368/5, 2368/2, 2362/2, 4785/2, 2327, 4880, 2358, 2360, 2363, 2308/1, 2308/3, 2308/4, 2309/3, 2309/2, 2317 (w trakcie podziału na 2317/1 i 2317/2), 2310, 2312, 2315, 1451/5, 2311, 2313/1, 2313/2, 2316, 4816/7, 4816/14, 4816/15, 4816/16, 4816/17, 2239/1, 1451/5, 2240/2, 4860/1, 4883/6, 4883/7, 2243/1. Projekt Budowlany tom I. WroTECH, ul. Kunickiego 15, 54-616 Wrocław.

- Specyfikacja Istotnych Warunków Zamówienia. Postępowanie o udzielenie zamówienia publicznego w trybie przetargu nieograniczonego na roboty budowlane.

„Rewitalizacja miejscowości Wąchock – etap I”.

Projekt współfinansowany z Europejskiego Funduszu Rozwoju regionalnego w ramach Działania 6.2 „Rewitalizacja małych miast”. Oś priorytetowa 6 „Wzmocnienie ośrodków miejskich i rewitalizacja małych miast” Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Świętokrzyskiego na lata 2007-2015. Gmina Wąchock, ul. Wielkowiejska 1, 27-215 Wąchock, Wąchock, dnia 10.01.2012.

II. Podstawa opracowania programu.

1. Kwerenda źródeł archeologicznych.

Z terenu Wąchocka z epoki kamienia zarejestrowano stanowiska archeologiczne z okresu **paleolitu i mezolitu** jako znaleziska powierzchniowe : 1 rdzeń, 4 odłupki z zaprawy rdzeni, 2 odłupki, 7 wiórów, 4 narzędzia, 2 odpadki surowca z krzemienia czekoladowego, w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (nr inw. PMA-I-8591); z **epoki kamienia**, znalezisko powierzchniowe, pojedynczy fr. narzędzia (zbrojnik?) z krzemienia czekoladowego (zbiory Prokulskiego - w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie PMA –I-7952); z **epoki kamienia** odłupki o łukowym drapisku, badania powierzchniowe W. Kasińskiego w 1936 roku (Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi); z **okresu neolitu**, 52 fr. ceramiki **kultury pucharów lejowatych**, z badań K. Jażdżewskiego w roku 1931 (PMA-II-3499); wióry i odpadki produkcyjne i półsurowiec krzemienia świeciechowskiego, fr. siekierki z krzemienia pasiastego **kultury amfor kulistych**, z badań powierzchniowych J. Lejawy z 1987 roku (Muzeum Regionalne w Skarżysku (siekierka MRS-23/83); bez lokalizacji, z **okresu neolitu** (?); 8 skrobaczy krzemiennych z krzemienia wołyńskiego (Muzeum Narodowe w Kielcach nr. kat. 350-352 nr inw. 452- 453); ślady osadnictwa **kultury pucharów lejowatych**, st. „Marcinków”; 2 wiórki, 3 okrzeki, 52 fr. ceramiki; fr. ceramiki z okresu brązu **kultury trzcinieckiej** (PMA cmentarzysko **kultury przeworskiej** „Łąki” liczne fr. ceramiki i narzędzi żelaznych, z badań L. Kozłowskiego w 1912 roku (PMA – IV-210); stanowisko ”Marcinków” znane jest ze znalezisk **kultury przeworskiej** (cmentarzysko), kilkadziesiąt fr. ceramiki, kości, fr. żelaza, żużła, stopionej emalii, badania powierzchniowe K. Jażdżewskiego w 1931 i 1936 roku (PMA –II-3499, PMA-IV-381); ceramika, polepa, żużel **kultury przeworskiej** z badań A. Wentkowskiej w 1968 roku; kolce i fr. kłoców żużła znalezione przy budowie budynków gospodarczych przy ulicy Powstańców z okresu wpływów rzymskiej - **kultury przeworskiej**, weryfikacja J. Lejawy w 1990 roku; kopce pradziejowe (?) w lesie na przedłużeniu ul. Szydłowieckiej (weryfikacja 1989).

Znaleziska zabytków kultury przeworskiej z okolic Wąchocka pochodzą już z roku 1892, jak również z okresu międzywojennego. Rozpoznane cmentarzysko położone na prawym brzegu rzeki Kamiennej jest co najmniej jednym z trzech stanowisk kultury przeworskiej położonych na wydmach (terasach nadzalewowych) rzeki Kamiennej¹. Cmentarzysku musi odpowiadać nierozpoznany dotychczas zespół osadniczy. Niewątpliwie, środkowy odcinek rzeki Kamiennej stanowił strefę osadniczo-produkcyjną starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego².

¹ B. Balke, W. Bender, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku woj. kieleckie. Studium krytyczne materiałów*, „Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne”, t. VI, Warszawa 1991, s.121-184.

² Sz. Orzechowski, *Zaplecze osadnicze starożytnego okręgu hutniczego*, [w:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, Kielce 2002, s.27-43; *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim*, pod red. Szymon Orzechowski i Ireneusz Seliga, Kielce 2006. por. J. Wielowiejski, *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej polski w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Materiały Starożytne” t.VI, Warszawa 1960, s.204-205.

2. Dane historyczne.

Osada wzmiankowana w 1166. Wieś lokowana w 1275 roku. Miasto klasztoru cystersów wąchockich lokowane według prawa magdeburskiego w 1454 staraniem opatów cysterskich na gruncie Wielkiej Wsi. W 1869 roku utrata praw miejskich, odzyskanych w 1993 roku. Zachowany układ przestrzenny z utrwalonymi elementami przedkolacyjnej osady targowej. Targ o wydłużonych bokach przekształcony w prostokątny rynek miejski (ok.100x60m) z wychodzącymi z niego 6 ulicami.

Na temat historii klasztoru cystersów w Wąchocku szeroka literatura przedmiotu³. Istotne dla przedmiotowej inwestycji jest zagadnienie murów obwodowych wzniesionych w latach 1630-1635 i zapewne tzw. bramy Gedeona, do której przylegał budynek apteki, zachowanego po dzień dzisiejszy. Jak również zachowany piętrowy budynek bramny przy północno-zachodniej części terenu klasztorowego.

Dane historyczne i rozwój urbanistyczny zawarte w Studium historyczno-urbanistycznym⁴.

W drugiej połowie XVIII wieku rozpoczęto budowę dużych zakładów metalurgicznych w Wąchocku przez opatów wąchockich. Inicjatywę budowy nadał opat Aleksander Rupkiewicz przystępując do budowy pierwszych obiektów w latach 1788-1789. Między innymi wybudowano w latach 1790 i 1791 dwie fryszerki pod Wąchockiem w miejscu kuźni istniejących zapewne od XV wieku.

W 1809 wycofujące się spod Raszyńa wojska austriackie niszczą zakłady metalurgiczne w Wąchocku i Starachowicach. Dopełnienia zniszczenia dokonują dwie powodzie w roku 1812-1813. W 1817 roku powstaje staszicowski projekt „kombinatu nad rzeką Kamienną”, oparty na potencjale transportowym rzeki Kamiennej. Liczba zakładów hutniczych, rozmieszczonych w głównej mierze na Kielecczyźnie nasunęła Staszicowi myśl uporządkowania spraw wywozu produktów hutniczych do Warszawy, a następnie dalej, na terytorium imperium rosyjskiego, czemu sprzyjały dogodne warunki celne. Stąd zrodziła się idea wielkiej inwestycji: usławnienia rzeki Kamiennej od Wąchocka, do ujścia Wisły⁵.

Po kasacie zakonu cystersów w Wąchocku w roku 1819-20⁶ zakłady metalowe przechodzą na własność państwa. W 1838 Zarząd Górniczy opuszczając Wąchock, zrzeka się budynków klasztornych na rzecz Komisji Spraw Wewnętrznych. Po upadku powstania styczniowego w roku 1864 najwyższym ukazem władz, zniszczoną fryszerkę wraz z gruntami, stawem i kanałem nabywa od rządu Piotr Hutt.

W pierwszej połowie XIX wieku wybudowano zakłady metalowe w Wąchocku nad Kamienną, która ujęta za pomocą specjalnej zastawy utworzyła duży zalew. Kompleks budynków przemysłowych dwukondygnacyjnych licowanych kamieniem częściowo zachowany jest do dzisiejszego dnia. Zachowała się też kamienna konstrukcja upustu, po

³ *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, *Katolog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, Poznań 1999, Wąchock opracował j. Dobosz, Leszek Wetesko, s.328-340; E. Łużyńska, Z.Świechowski, R. Kunkel, *Architektura opactw cysterskich. Małopolska filia Morimond*, Wrocław 2008, s.77-93.

⁴ *Wąchock. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, cz. I., *Rozwój przestrzenny miasta*, opr. T. Lalik, Warszawa 1958, mps archiwum WUOZ Kielce.

⁵ M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelazne w Polsce*, Warszawa 1963, s.153.

⁶ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1915*, Lublin 1984, s.102,105,112.

zrujnowanych podczas powodzi w 1903 roku zakładach, które po sprzedaniu górnictwu rządowego w 1870 przeszły na własność prywatną.

Zniszczenie w 1903 roku zakładów wąchockich, których odbudowy z powodu niedostatecznej rentowności zaniechano spowodowało, że Wąchock zaczął się z wolna zamieniać w osadę satelicką ośrodków przemysłowych w Starachowicach-Wierzbniku i Skarżyska-Kamiennej.

Fragment mapy Wąchocka z 1807 za: E. Łużyńska, Z. Świechowski, R. Kunkel 2008, s.376.

3. Wyniki dotychczasowych nadzorów archeologicznych przy robotach budowlanych – w granicach przedmiotowej inwestycji:

- **Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych przy budowie wodociągu w Wąchocku (rejon Rynku oraz ulicy Wielkowiejskiej), opracował: dr Sławomir Dryja, Kraków 1998, mps archiwum WUOZ Kielce.**

Wnioski:

Materiały kartograficzne zachowane w Archiwum Państwowym w Radomiu z lat 1807-1856 wskazują na zmianę sieci drożnej, jaka nastąpiła około połowy XIX wieku. Istniejąca obecnie droga Skarżysko – Starachowice, przebiegająca wzdłuż południowej pierzei rynku, powstała prawdopodobnie w związku z realizacją tzw. planu staszicowskiego. Pierwotna droga w kierunku Skarżyska, jak można domniemywać, biegła przez Marcinków, a jej pozostałością jest obecna ulica św. Rocha (stąd usytuowanie cmentarza, niegdyś przy głównym gościńcu, obecnie na uboczu). Trakt ten krzyżował się z drogą radomską u wylotu obecnej ulicy klasztornej, która stanowiła jego naturalne przedłużenie, a zarazem dojazd do klasztoru (przez zachowany do dziś budynek bramny). Skrzyżowanie tych dróg stanowiło ważny punkt na mapie ówczesnego Wąchocka. Historyczna kartografia pokazuje zagęszczenie zabudowy w tym rejonie, który obok rynku, stanowił najbardziej zurbanizowaną część miasta. Również inaczej przebiegał szlak w kierunku Starachowic. Pierwotną jego pozostałością jest ulica Sandomierska, z kaplicą św. Zofii wzmiankowaną w 1677, zlokalizowaną za kościołem św. Ducha, rozebraną w XIX wieku⁷. Zachowany plan z roku 1826 dowodnie wskazuje całkowitą zabudowę wschodniej pierzei rynku oraz łąki w miejscu przebiegu dzisiejszej ulicy Starachowickiej. Po roku 1854 powstaje trakt Skarżysko-Starachowice wraz z zabudową (zachowane relikty piwnic), co potwierdza fundacja kapliczki murowanej Matki Boskiej z roku 1861 – Starachowicka 124⁸. (S. Dryja 1998, s. 17-18 - tam kartografia archiwalna).

- **Dokumentacja archeologiczna Wąchock gm. loco, pow. Starachowice, woj. Świętokrzyskie. Budowa kanalizacji sanitarnej – etap I, zad. II i III, opracował mgr Waldemar Gliński, Kielce 2000, mps archiwum WUOZ Kielce.**

Wnioski:

Na ulicy Kościelnej w wykopie pod kanalizację, na wysokości Zespołu Szkół w Wąchocku, którego najstarszą część w pierzei ulicy, pobudowano w roku 1958, na miejscu reliktyw kościoła parafialnego św. Elżbiety⁹, na głębokości około 1.5 metra stwierdzono warstwę kulturową z elementami drewnianej konstrukcji, z ceramicznym materiałem z okresu późnego średniowiecza. Warstwę można hipotetycznie interpretować jako poziom użytkowy średniowiecznej drogi (?) lub co mniej prawdopodobne jako poziom podbudowy pod drewnianą dzwonnice kościoła.

⁷ Na temat kaplicy: Kazimierz Głowacki, *Układy przestrzenne historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego*, t. I, Kielce 2002.

⁸ Por. przypis 3.

⁹ Badania Stanisława Siedlaka w 1958 roku. Inwentaryzacja architektoniczna murów odkrytych w trakcie budowy istniejącego skrzydła szkoły w 1958 rok (wg J. Paszkowskiego), dokumentacja archiwum WUOZ Kielce.

Kościół św. Elżbiety jako parafialny wzmiankowany jest przed 1470 rokiem jako drewniany, następnie jako murowany z około 1550, opuszczony w 1820 roku. Rozebrany w 1862 roku¹⁰. Na placu skrzyżowania ulicy Kościelnej i Kolejowej zainwentaryzowano relikty kamiennego mostu sygnowany przez budowniczego: Chrzanowski 1909 R. (W. Gliński 2000, ul. Kościelna – Szkoła foto. 1-8; ul. Kolejowa foto.7).

„Przez samo miasto Wąchock przepływa strumień zwany Kozub, ze źródła dosyć obszernego za miastem, o pół wiorsty spod góry i kamienia wypływający”¹¹.

Strumień ten nazywany był Młynówką, obecnie utrzymała się nazwa Lipianka. Strumień płynął od źródła w rejonie ulicy Lipowej do ulicy Wielkowiejskiej, obok bóżnicy, następnie przecinał ulicę Kolejową, wzdłuż ulicy Strażackiej, przekraczał ulicę Kościelną i płynął po południowej stronie budynku aptecznego (obok klasztoru cysterskiego) następnie do Kamiennej¹²

- Dokumentacja Badań Archeologicznych. Prace archeologiczne nadzoru robót ziemnych na budowie kabla światłowodowego w rurociągu kablowym na trasie: Radom-Kielce, miasto Wąchock w strefie ochrony konserwatorskiej, opracował Waldemar Gliński, Kielce 2001, mps archiwum WUOZ Kielce.

Wnioski:

Zadokumentowano stratyografię w rejonie rynku i wylotu ulicy Kościelnej.

Spągowe warstwy profili glebowych można hipotetycznie interpretować jako poziom użytkowy z okresu późnego średniowiecza.

- Sprawozdanie z prac archeologicznych nadzoru robót ziemnych korekty rzeki Kamiennej w rejonie mostu w Wąchocku, opracował Waldemar Gliński, Kielce 2003, mps archiwum WUOZ Kielce.

Wnioski:

Znaleziono hełmy z okresu II wojny światowej.

- Sprawozdanie z prac archeologicznych nadzoru robót ziemnych na inwestycji: Odbudowa zbiornika retencyjnego w miejscowości Wąchock gm. loco, woj. świętokrzyskie, opracował: mgr Waldemar Gliński, Kielce 2007, mps archiwum WUOZ Kielce.

- Aneks do: Sprawozdanie z prac archeologicznych nadzoru robót ziemnych na inwestycji: Odbudowa zbiornika retencyjnego w miejscowości Wąchock gm. loco, woj. świętokrzyskie, opracował mgr Waldemar Gliński, Kielce 2008, mps archiwum WUOZ Kielce.

¹⁰ na temat kościoła parafialnego św. Elżbiety, por. Waldemar Gliński, Dokumentacja badań archeologicznych. Ratownicze badania wykopaliskowe wyprzedzające rozbudowę Zespołu Szkół w Wąchocku, przy ulicy Kościelnej 10, t. I, opracował mgr Waldemar Gliński, Kielce 2002, mps archiwum WUOZ Kielce; Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych oraz badań ratowniczych w formie sondażu archeologicznego na inwestycji: Budowa hali sportowej przy Gimnazjum Publicznym w miejscowości Wąchock wraz z zagospodarowaniem jej otoczenia, opracował Waldemar Gliński, Kielce 2010, mps archiwum WUOZ Kielce.

¹¹ W dn. 16/28 maja 1860 r. burmistrz Wąchocka Stanisław Fabrycy odpowiedział na ankietę składającą się z 33 pytań opracowaną przez Komisję Rządową Sprawa Wewnętrznych i Duchowych dotyczącą statystycznego opisu miast w tym i Wąchocka i przesłał ją do naczelnika powiatu opatowskiego. Archiwum Państwowe w Radomiu, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 2130a. Opublikowany w Informatorze Samorządowym MiG Wąchock nr 12-15 z 1955 r.

¹² Kazimierz Winiarczyk, *Szkice z dziejów Wąchocka i okolicy*, Wąchock 2008, s.12.

Wnioski:

Znalezisko materiału archeologicznego z epoki kamienia z okresu paleolitu kultury świderskiej (cykl mazowszański), w obszarze bezpośredniej strefy inwestycji.

III. Postulowany zakres badań archeologicznych.

Projektowana inwestycja na etapie realizacji może spowodować naruszenie, bądź zablokować możliwości badawcze, zarejestrowanych struktur nawarstwień archeologicznych w rejonie ulicy Kościelnej.

Wobec powyższego należy wykonać badania archeologiczne w formie sondażu archeologicznych.

Założenia badawcze - ul. Kościelna.

- wyjaśnić funkcję i chronologię „konstrukcji” drewnianej zarejestrowanej w trakcie nadzorów budowy kanalizacji w 2000 roku, na wysokości szkoły.

Metoda.

- założyć wykop badawczy o wymiarach 10x2 m w osi ulicy, obok wykopu pod kanalizację.

Warstwę kulturową zarejestrowaną na głębokości ~1.5 m od współczesnego poziomu ulicy.

Potencjalna kubatura eksploracji: $20 \text{ m}^2 \times 1.5 \text{ m}$ (głębokość) $\approx 30 \text{ m}^3$.

- zadokumentować stratyografię nawarstwień kulturowych na wysokości ogrodzenia założenia opactwa cysterskiego (po jego stronie zachodniej).

Metoda.

- założyć serię sondażu badawczych po obu stronach ulicy o wymiarach 3 x 2 m

Potencjalna kubatura eksploracji: 4 wykopów x 6 m^2 (3x2m) x 1.5 m (~ 1.5 głębokość) $\approx 36 \text{ m}^3$.

Badania należy przeprowadzić po odkorytowaniu nawierzchni ulicy, a przed ułożeniem podbudowy nowej nawierzchni.

Dokładna lokalizacja wykopów badawczych wymuszona będzie zainwentaryzowaną siecią infrastrukturą podziemną (mediów).

Należy zwrócić szczególną uwagę przy odkrywaniu obszaru z potencjalną lokalizacją XVII-wiecznej bramy tzw. bramy Gedeona – na wysokości budynku apteki. W przypadku odkrycia murowanych jej reliktyw należy przeprowadzić badania archeologiczno-architektoniczne umożliwiające jej lokalizację.

Lokalizację wykopów badawczych zaznaczono na mapie w skali 1: 500 – Rewitalizacja miejscowości Wąchock. Projekt zagospodarowania terenu.

Badania archeologiczne należy prowadzić zgodnie z metodyką ratowniczych badań archeologicznych oraz metodyką badań archeologiczno-architektonicznych¹³.

Następnie wykopy należy zasypać piaskiem z utwardzeniem, zgodnym z parametrami technicznymi, pod projektowaną do wykonania nawierzchnię. Prace te powinien wykonać Wykonawca inwestycji, ze względu na posiadane środki techniczne i odbiór inwestorski parametrów utwardzenia podbudowy ulicy.

¹³ L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984; *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych*, pod red. Zbigniewa Kobylińskiego, Warszawa 1999; *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych*, pod red. Zbigniewa Kobylińskiego, Warszawa 1999.

Ponad to a właściwie przede wszystkim wszelkie prace ziemne przy realizacji inwestycji na ulicy Kościelnej należy objąć ścisłym nadzorem archeologicznym, jak również nadzorem należy objąć obszar przylegający do ulicy Błonie.

Zakres prac budowlanych określa Specyfikacja Istotnych Warunków Zamówienia. Postępowanie o udzielenie zamówienia publicznego w trybie przetargu nieograniczonego na roboty budowlane. „Rewitalizacja miejscowości Wąchock – etap I”, będący załącznikiem niniejszego programu.

IV. Uwagi końcowe.

Powyższe założenia programu badań i nadzorów archeologicznych przedmiotowej inwestycji konsultowano w Inspekcji Archeologicznej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Opracował: mgr Waldemar Gliński

Kielce 2012.